

Byla normalizace normální?¹

Petr Fidelius

Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy
Karel.Palek@fhs.cuni.cz

SYNOPSIS

Was Normalisation Normal?

The author focuses on the semantics of the terms ‘normalisation’ and ‘consolidation’. He then expands his initial analysis to the broader historical context in order to understand how these terms came to characterize the tactics and strategies of the communists after 1948. The author emphasizes how the pretence of normalcy was a central strategy of the Communist regime from the very beginning, arguing that the revolution it carried out in February 1948 was no more than a rhetorical one – a ‘revolution’ in scare quotes. In reality, it was a shrewdly calculated coup that combined a constitutional loophole with the threat of armed violence. Under the effective pretence that they were acting to save an endangered ‘national path to socialism’ on which the country had previously set out in 1945, the Communists were able to take power. Outwardly, everything pointed to a ‘normal’ transition of government, to which end they took great care, at least in the first months, to present President Beneš as symbolically supportive of the transition to the new order. This is also why they did not dissolve institutional structures but instead assimilated them into the National Front, including several non-communist parties that would subsequently help them play up the appearance of ‘normal’ constitutional democratic procedure in parliament and the government before the domestic and foreign audience. Similarly, rather than forming extraordinary courts, they simply made use of the ‘normal’ judicial machinery for repressive purposes. The question thus arises whether this masterful *simulation of normality* was not one of the more important factors (along with the precision-targeted repression and corruption of key social groups), which, in the broader strata of society, blunted what little remained of the will to resist, in this way contributing to the stability of the regime in both the post-1948 and post-1968 contexts.

KLÍČOVÁ SLOVA/ KEY WORDS

Sémantická analýza; normalizace, konsolidace, 1948, 1968, komunismus / Semantic analysis; normalisation; consolidation; 1948; 1968; communism

DOI

<https://doi.org/10.14712/23366680.2020.3.1>

1 Text Petra Fidelia byl otištěn po jeho přednesení na konferenci v adaptované podobě též v časopise *Revolver Revue* 2020, č. 118.

1969. Přelomový rok.² Ve vedení strany definitivně zvítězilo ortodoxní křídlo (ono přislovecné „zdravé jádro“), a bylo tedy možno přikročit ke kýžené *konsolidaci*. (V retrospektivním pohledu se leckdy zapomíná, že nejméně rok, ale spíš dva roky byla právě „konsolidace“ ústředním pojmem oficiální propagandy – vedle „normalizace“, která ji posléze nahradila.)

A jaký to režim se tehdy konsolidoval? Nu přece ten, který tu byl od roku 1948. „Konsolidace“ znamená upevnění něčeho, co bylo otřeseno, rozvikláno. Komunistický režim prodělal v onom podivuhodném roce 1968 (*annus mirabilis*, řečeno se Škvoreckým) hluboký otřes, rozviklány byly samy jeho základy. S bratrskou pomocí spřátelených armád se podařilo rozkladný proces zastavit, a nyní bylo třeba obnovit normální poměry. Odtud „normalizace“.³

Obnoveny (či resuscitovány) byly *jednotné* organizace, které se během roku 1968 buď rozpadly, nebo upadly do letálního spánku (mládež, odbory atd.); umělecké svazy opět zapraženy do jařma stranického aparátu, z něhož se byly nakrátko vymkly; „mírové duchovenstvo“ vstalo z mrtvých a pokojně se vrátilo do státního ovčince pod lišáckou firmou *Pacem in terris*; znovu aktivován a promyšleně zdokonalován byl systém centrální kontroly hromadných sdělovacích prostředků. Nově byl založen Svaz družstevníků rolníků, masová společenská organizace, jež se měla „podílet na realizaci zemědělské politiky KSČ“. Krátce řečeno: v plnosti byl obnoven *systém převodových pák* (onen geniální leninský, nikoli až stalinský vynález), který straně umožňoval efektivně kontrolovat všechny oblasti sociálního života s minimálním vynaložením hrubého násilí.

Takzvaná konsolidace byla de facto úspěšnou *restaurací* režimu nastoleného v únoru 1948.⁴ Straničtí vůdcové si mohli blahopřát: konečně zase zavládl *normální* stav věcí.

Nuže, pozastavme se tedy nad sémantikou pojmu „normalizace“.

* * *

Když „konsolidované“ sdělovací prostředky vypustily do oběhu heslo *normalizace*, bylo naprosto jasné, že jde o falešnou minci oficiální propagandy; ve slušné společnosti se to slovo dalo použít leda s ironickým přízvukem. Kdo by byl takto chtěl vážně

2 Naproti tomu rok 1968 žádný přelom nepřinesl: tehdy jen kulminovala krize, kterou režim prodělal v předchozích několika letech.

3 Sama geneze tohoto pojmu je zachycena například u Miloše Havelky: „[...] pojmenování (včetně variant jako *další postup normalizace*) vstoupilo důrazně do povědomí širší veřejnosti v souvislosti s prezentací výsledků tzv. moskevských jednání z 23.–26. srpna 1968.“ V oficiálním komuniké se tehdy objevil požadavek „co nejrychlejší *normalizace situace* v ČSSR“. Tento obrat „byl od počátku, a to vzdor faktu, že ho používalo i tehdejší [tj. reformní – pozn. PF] stranické a státní vedení, vnímán veřejností jako importovaný, jako označení pro změny vyžadované okupačními silami a odpůrci reforem. [...] Tak se pojem ‚normalizace‘ brzy proměnil v manipulativní prostředek, který měl zakrývat rozchod velké většiny stranických funkcionářů všech úrovní s reformami i reformisty [...]“ (Havelka 2002, s. 38–39)

4 Jan Tesař k tomu píše: „Tzv. československý experiment 1968 byl svého druhu ‚revolucí shora‘, poněvadž výchozím momentem tu nebyla emancipace společnosti, nýbrž ‚obrodný proces‘ zahájený, vedený a prohraný ‚pod vedením strany‘, tj. v daném případě jejího liberalizujícího vedení. Systém diktatury byl ovšem vkrátku podstatně rozrušen a ‚převody a páky‘ přestaly pracovat; obnova systému byla možná pouze zásahem vnějších sil. Nicméně by bylo na čase si přiznat, jak podivuhodně snadná byla restaurace, a pozastavit se nad tím, jak plynule a neočekávaně rychle se z ‚obrodného procesu‘ pod vedením KSČ stala ‚konsolidace‘ pod vedením institucionálně a zčásti dokonce i personálně těžce strany“ (Tesař 2018, s. 172).

nazývat nastávající poměry, jež si rychle vysloužily obrazné pojmenování „Biafra ducha“, byl by se ve svém okolí znemožnil asi stejně, jako kdyby z oficiálního slovníku přejímal pro srpnovou invazi výraz „bratrská pomoc“ anebo nálepku „oportunistů“ pro ty, kteří v nové situaci *nebyli* ochotni převléknout kabát. Toto dědičné znamení provázelo „normalizaci“ i do dalších let a trvalo dost dlouho, než v obecném povědomí vybledlo natolik, že výraz ten mohl být vysloven „normálně“. Smím-li si dovolit osobní poznámku, vzpomínám, jak mi pokaždé trochu zatrnulo, když se to slovo objevilo v samizdatových textech napsané bez uvozovek. Dojmu nepatřičnosti nad touto praxí nezabavil jsem se ostatně dodnes.

Nicméně, ať na to hledíme s podivem či bez podivu, v běžné řeči se „normalizace“ časem uhnízдила jako neutrální popisný výraz. Inu, člověk si koneckonců zvykne na všecko. Obecný jazykový úzus možno kritizovat, ale víc se s tím dělat nedá. Vážnější je, že se to slovo nenápadně vloudilo i do odborného jazyka historiků, kteří ho namnoze užívají bez výhrad a bez uvozovek jako technického termínu k označení posledních dvou dekád bývalého režimu.⁵

Tady si musíme položit zásadní otázku, může-li historický diskurs jen tak bezevšeho absorbovat pojem ražený v oficiální řeči komunismu. Ta přece tvořila integrální součást popisované situace: zdá se tedy, že pro potřebu analýzy a výkladu je „normalizace“ stejně nevhodný termín jako třeba „socialistická kultura“, „kontrarevoluce“, „pracující inteligence“ nebo „třídní boj“. (Pro srovnání: je možné psát dějiny nacismu nacistickým jazykem?)

„Normalizaci“ lze v daném kontextu stěží chápat jinak než jako „návrat k normálu“. To slovo říká, že opět zavládly normální poměry. Normální v jakém smyslu a pro koho?

Podíváme-li se na sémantický obsah tohoto výrazu, vidíme, že charakteristickým jeho rysem je podvojnost významu. Za „normální“ považujeme to, co je nejen *běžné, obvyklé*, ale také (zároveň?) co je obecně přijímáno jako *správné*: je to tak, jak to má být. Oba aspekty bývají tak těsně spjaty, že se tu snad ani nedá mluvit přímo o dvojznačnosti. Lze si vůbec z významu toho slova odmyslit prvek hodnotící? Neopětovat pozdrav, ponechat dopis bez odpovědi, opilecky hulákat na nočních ulicích – takové způsoby, jak dobře víme, mohou se ve společnosti rozšířit do té míry, že je lze označit za běžné: budeme je už proto považovat za „normální“? Sama obvyklost k normalitě nestačí.⁶

Normalita „konsolidovaných“ poměrů bude zřejmě záviset na hledisku, z něhož jsou nazírány. Je tu jednak hledisko držitelů moci (stranických vládců), pak je tu hledisko ovládaných – a navíc je tu ještě hledisko historika, který tu dobu popisuje. Historik se pochopitelně nemůže ztotožnit s postojem žádné ze zúčastněných stran. Ale může se dočista vzdát svého vlastního hodnocení? A pakli se k takové přísné abstinenci odhodlá, v jakém smyslu vlastně bude toho slova užívat?

S termínem „normalita“ operují někdy historikové, kteří si vzali za úkol studovat každodenní život lidí s jejich běžnými radostmi a starostmi, jak probíhal v oblasti

5 Tento úzus je navíc zjevně protismyslný. Výraz „normalizace“ nemůže označovat *stav*, který trval dvě desetiletí; odkazuje k *procesu*, který měl svůj začátek a po čase byl úspěšně dovršen. Jakmile byly poměry „znormalizovány“, dá se mluvit už jen o jejich „normalitě“. Však také vládnoucí režim přestal v průběhu 70. let toho výrazu oficiálně užívat. Nebylo ho dále zapotřebí: společenské poměry už byly, z hlediska stranického vedení, opět „normální“.

6 Směrodatný je pro naši úvahu význam slova v běžném úzu. Z něho vychází i pojetí „jazykové normy“ v lingvistice (obecně sdílené povědomí správnosti). Stranou zde můžeme nechat jeho technické významy, jakož i speciální užití terminologické v takových oborech jako biologie, medicína či psychiatrie.

restaurovaného režimu. Zajímají se o to, jak v oněch „normalizovaných“ poměrech žila společnost své všední dny, a mluví přitom o „normálním“ životě lidí, o „normalitě“ každodenního života, ba dokonce o jeho „normálním rámci“ atp. V jejich podání se nakonec i sama diktatura stává takřikajíc „normálním“ rámcem života společnosti. A tady vidíme, jak se začínají různá hlediska nemile křížit. Vládnoucí státostrana by zajisté nemohla znovunastolit „normální“ poměry tím způsobem, jakým to provedla, kdyby většina obyvatel nebyla bývala ochotna se v nich jaksí zabydlit, totiž kdyby lidé nebyli *svolní* respektovat je aspoň do té míry, aby se v jejich rámci mohli zařídit po svém, jak nejlépe uměli. Znamená to však, že uznávali jejich „normalitu“? A jestliže společnost, celkově vzato, v každodenní životní praxi daná východiska tak či onak akceptovala, znamená to, že tím stvrzovala jeho *legitimitu*? To by bylo dost odvážné tvrzení.

Je zřejmé, že *konkrétní podoba* společenských poměrů se vždy utváří nejen „shora“, ale i „zdola“. Shora je podoba ta podmíněna panujícím politickým systémem, který stanoví jisté meze pro výkon moci a zároveň vymezuje jisté pole možností pro občanskou aktivitu; v opačném směru je pak určována mírou, v jaké jsou tyto možnosti fakticky využívány.

Dále je snad zřejmé, že v oněch „normalizovaných“ poměrech, o kterých zde uvažujeme, lidé žili dál své všední či nevšední životy, věnovali se svým soukromým zájmům, avšak nemohli se k obraně svých zájmů svobodně sdružovat, nemohli se svobodně vyjadřovat k věcem obecným, zkrátka nemohli se v pravém slova smyslu veřejně angažovat.⁷ Tady naráželi na tvrdé hranice onoho systémového rámce, jímž byly tehdejší poměry sevřeny.

A konečně je doufám zřejmé, že základní parametry řečených východisek (politicko-ideologických, institucionálních a mocenských) určovala Strana jakožto držitelka monopolu moci.

Ukazuje se, že klíčové slovo je tady právě ten *rámec*. Z podstaty systému vyplývalo, že samo nastavení životního rámce společnosti se nedalo „zdola“ nijak podstatně ovlivnit.⁸ Občanům bylo sice oficiálně přiznáváno právo „aktivně se podílet na řízení státních a veřejných záležitostí“, ale pouze pod podmínkou, že budou Straně „bezemně důvěřovat“, že ji budou „všemožně podporovat“, *ztotožňující se* s jejími záměry a metodami. Neboť ústředním článkem oficiálního kréda bylo, že „strana a lid jedno jsou“ – a jenom blázen by byl mohl předpokládat, že strana se bude ztotožňovat s lidem. Primárním zdrojem, z něhož strana čerpala oprávnění pro svou „vedoucí úlohu“, tedy svou *legitimitu*, nemohla být za těchto okolností pouhá „podpora lidu“ (souhlas ovládaných); byla jím výlučná znalost „objektivních zákonů společenského vývoje“.⁹

Na druhé straně je neméně zřejmé, že i v těsném okruhu „normalizovaných“ poměrů si své životní podmínky – právě v konkrétních situacích všedního dne – spoluvytvářeli sami občané. Nikdo nebyl ve svém jednání zbaven možnosti volit mezi různými alternativami, ani nebyl zbaven odpovědnosti za svá rozhodnutí. Zmíněná *svolnost* byla jistě *obecnou* (takřikajíc rámcovou) podmínkou úspěšné „normalizace“; v každodenní životní praxi však měla nespočet různých podob, zahrnujíc nejen pověst-

7 Je příznačné, že oficiální řeč zcizila i samo slovo „angažovanost“, užívajíc ho ve smyslu poklonkování.

8 Výmluvná je v tomto ohledu meteorologická metafora, běžně užívaná pro jeho dílčí změny: *obleva* (*tání*), resp. *přituhnutí*.

9 Svou „vedoucí úlohu“ chápala strana jako „objektivní poslání vyvěrající ze zákonitostí společenského vývoje“ (srov. F. Hájek: *Možek i srdce společnosti, Tribuna 1980, č. 9, s. 1*).

ný únik do soukromí, trpnou odevzdanost v osud, vědomou rezignací na občanskou pospolitost, ale i hodnotový nihilismus, morální apatii, vypočítavou servilitu nebo takzvanou (s prominutím) předposranost. Naproti tomu se ovšem, jak víme, uplatňovala také elementární lidská solidarita, neúplatnost, tvůrčí invence, občanská odvaha. Nuže, které z těchto postojů byly tehdy „normální“ a které nikoli? V každém případě na jejich intenzitě, rozšíření a vzájemných proporcích záleželo, zda bude životní prostředí v tom kterém sociálním mikrosvětě více nebo méně „snesitelné“. Tady se otevírá rozsáhlé, takřka nedozírné pole pro historické bádání.

Nechceme-li však jen přetřásat zjevné triviality, musíme sestoupit od abstraktních tezí k žité realitě. Někteří historikové každodennosti rádi zdůrazňují (vydávající to bezmála za svůj objev), že „společnost byla v komunistické diktatuře více než jen pasivním objektem útlaku“: lidé sledovali rozmanité své soukromé zájmy, snažili se utvářet svůj život podle vlastních představ, chtěli například uplatnit své schopnosti v oboru, pro který se cítili určeni, atd. Žili zkrátka své „normální životy“.¹⁰ Což o to, jejich rozličné potřeby, tužby a životní cíle možno eventuálně označit jako „normální“ (stačilo by však říci „přirozené“). Kruciólní otázka je, jakou daň museli za jejich naplnění zaplatit. Připomeňme si alespoň jeden dva typické případy.

Když měl talentovaný mladý člověk to štěstí, že se navzdory všem „kádrovým“ překážkám, jako byl špatný „třídní původ“ nebo příbuzní v „kapitalistické cizině“, dostal vůbec na vysokou školu a mohl vystudovat obor, k němuž ho srdce táhlo, jeho další profesní kariéra závisela především na tom, projeví-li ochotu „angažovat se“ v příslušných „společenských organizacích“ (vposledku míněna komunistická strana). Pakliže k tomu nebyl ochoten, narazil časem nevyhnutelně na „kádrový strop“, neboť vyšší odborná a zejména vedoucí místa v podnicích a institucích všeho druhu byla vyhrazena držitelům stranické legitimace (však se jí také začalo říkat „rudá pracovní knížka“). Jistěže byly výjimky, ale ty jenom potvrzovaly pravidlo. Téma by se dalo ještě dlouho rozvádět, zůstaňme však u tohoto náznaku, všechno je dosud v živé paměti.

A co musel člověk dělat, když chtěl zajistit svým dětem vyšší vzdělání? Především musel přijmout obecně dané podmínky, podle nichž nadání a školní prospěch nejsou k dosažení tohoto cíle rozhodující: hlavně je třeba osvědčit „politickou uvědomělost“. I vedl své děti k tomu, aby včas vstoupily do pionýra, pak do jednotného svazu mládeže, a sám dělal, co mohl, aby prokázal „kladný poměr k socialistickému zřízení“: chodil do průvodů, k volbám, na schůze a na brigády, účastnil se oficiálně organizovaných manifestací; uzavíral všelijaké „socialistické závazky“, často nesmyslné; podepisoval deklarace, jež se přičily jeho přesvědčení; hlasoval pro věci, které by jinak nikdy nepodpořil; přijímal funkce, které by jinak odmítl. Tak se zaplétal do sítě vynucené komplicity, aby usnadnil dětem cestu ke studiím.

Opravdu to vše musel dělat? Jistěže nemusel. Nikdo mu přece nic nepřikazoval, ne-nařizoval. Žádné otevřené násilí se tu nedělo, nýbrž „jen“ masivní, soustředěný, dobře

10 Někdy se dokonce můžeme dočíst, že už jen tímto předpolitickým jednáním vyjadřovali souhlas s vládnoucím režimem, potvrzující tak jeho legitimitu. Tento závěr, k němuž docházejí někteří „revizionističtí“ historikové, pozoruhodně koresponduje s výsledky rozboru oficiální propagandy, jež ukazují, že strana nemohla o „podporu lidu“ vlastně nikdy přijít: neboť už jen „každodenní poctivá práce drtivé většiny pracujících“ byla pro ni důkazem „plné důvěry ke straně, k její politice“, výrazem „opravdové jednoty strany a lidu“ (viz Fidelius 2016, zejm. s. 157–160).

promyšlený nátlak.¹¹ Režim si zkrátka bral děti jako rukojmí (jedna z jeho největších hanebností). Takovému tlaku pochopitelně dokáže odolat pouze vnitřně silná osobnost, a těch nebude v národě asi nikdy většina. Trvají-li mafiánské praktiky vládnoucí státostrany po celé generace, lidé si na ně mohou nakonec i zvyknout, pocítovat je snad jako „normální“ ve smyslu poznané nutnosti. Jejich životní situace podobá se situaci obchodníka, jemuž za jistých okolností nezbývá než platit gangsterské tlupě výpalné, chce-li „normálně“ provozovat svou živnost (ovšem je tu jeden podstatný rozdíl: obchodník se může v krajním případě přestěhovat do jiného města či kraje, kdežto uplatňuje-li tento gangsterský princip státní moc, pak pro občana není úniku). Nuže, dá se rozumně předpokládat, že panují-li podobné poměry „za socialismu“, berou je občané jako „normální“ v tom smyslu, že věci jsou v pořádku, že jsou tak, jak mají být?¹²

Jenomže, co by člověk neudělal pro své děti? Co by dal zpěvák za to, aby mohl veřejně zpívat! Co by dal herec za to, aby mohl hrát. Co by dal spisovatel za to, aby mohl publikovat (vzpomeňme třeba na Párala, na Fukse, Šotolu, nebo i na Hrabala). Jedna známá zpěvačka, která podepsala takzvanou Antichartu, přiznala po letech na jistém hudebním festivalu, že se bála odmítnout, neboť věděla, že tím by byla se zpíváním skončila – a zpívání, to byl její život... Doznává-li, že se nátlaku podvolila s pocitem ponížení, vědoma si vlastní zbabělosti, není důvodu, proč bychom jí nevěřili. A teď přijde historik – a vykládá cosi o *normalitě* tehdejšího života. Co tím vlastně chce říct?

Je jistě důležité zkoumat všední, každodenní život lidí s jejich „normálními“ radostmi a starostmi, ale přitom není přece nutno bagatelizovat temné, odpudivé, ano zločinné rysy režimu, v němž se tito lidé, pokud jej nedokázali změnit, snažili aspoň zařídit po svém, jak uměli. Nově probuzený zájem o každodennost je bezesporu chvályhodný, avšak je vůbec třeba pracovat přitom s pojmem „normality“? Vždyť se lze bez něho docela dobře obejít. Je to, jak vidno, termín matoucí, potenciální zdroj zbytečných nedorozumění, a jeho poznávací hodnota je takřka nulová. Jako spolehlivější a heuristicky plodnější prostředky k výkladu tehdejších poměrů se nabízejí pojmové opozice „soukromé × veřejné“ a „násilí × (mimozákonný) nátlak“ (*violence × coercion*).

* * *

Naše analýza pojmu „normalizace“ by nebyla úplná, kdybychom nevzali v úvahu ještě další význam, který mu lze v daném kontextu přisoudit. „Normalizací“ lze chápat také ve smyslu „simulace normality“, jak se o tom zmiňuje Oldřich Tůma s odkazem na německé badatele zabývající se tímž obdobím v dějinách NDR (Tůma 2002, s. 24). Jejich termín *simulace normality* se hodí i na poměry československé, soudí autor: „Šlo opravdu o režim, který před svými občany i před cizinou už nechtěl (nebo ne na prvním místě) být identifikován jako režim revoluční, ale jako režim, který je v zásadě normální.“¹³

11 *Coercion* – jeden z klíčových pojmů liberálního politického myšlení, zejména anglosaského; v češtině k němu patrně nemáme jednoznačný, pevně ustálený terminologický protějšek. K definici pojmu *coercion* viz např. F. A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, kap. 9 (*Coercion and the State*).

12 A navíc, jakým způsobem to lze vůbec zpětně zjišťovat? Snad jediné cestou trpělivého vyhledávání, shromažďování a obezřetného vyhodnocování *dobových* svědectví. O úskalích a nástrahách, jež v tomto případě stojí v cestě současnému orálnímu výzkumu, vědí historici sami nejlépe.

13 Dále Tůma pokračuje: „Už nechtěl (či nemohl) provádět důslednou izolaci od Západu – naopak možnost kontaktu se Západem byla jedním z velmi žádaných konzumních statků, jimiž režim musel odměňovat ty, kteří mu sloužili. Ti, o něž se režim opíral, už nejezdili nadšeně budovat železnici v Jugoslávii či

Z tohoto hlediska však zároveň vidíme, že tu vlastně, alespoň u nás, nešlo o nic nového. Předstírání normálnosti bylo přece od samého počátku jedním z charakteristických rysů dotyčného režimu. Vždyť v únoru 1948 komunisté neprovedli žádnou revoluci, jenom se „revolucí“ rétoricky zaklínali; byl to v podstatě chytře vypočítaný puč, založený na kombinaci ústavního triku a pouhé (ač jistě věrohodné) hrozby ozbrojeným násilím. Při převzetí moci komunistům hodně pomohlo úspěšné předstírání, že zachraňují ohroženou „národní cestu k socialismu“, nastoupenou přece již 1945. Navenek mělo vše působit dojmem „normální“ výměny vlád. Proto jim tak záleželo na tom, aby prezident Beneš alespoň v prvních měsících symbolicky zaštitil přechod do nových pořádků. Proto nezrušili, nýbrž převzali do své režie instituci Národní fronty, včetně několika nekomunistických stran, které jim pak v parlamentu a ve vládě účinně pomáhaly simulovat před domácím i zahraničním publikem „normální“ ústavně demokratický provoz. Proto nezřídili žádné mimořádné soudy a k represivním účelům převážně využívali „normální“ justiční mašinerii. Atd. Nabízí se otázka, nebyla-li právě tato mistrná *simulace normálnosti* jedním z důležitých faktorů (vedle přesně cílených represí a korupce klíčových sociálních skupin), které v širokých vrstvách společnosti otupovaly být jen potenciální vůli k odporu, a zdali tak nepřispívala svým způsobem ke stabilitě režimu.

Je toto téma náležitě historicky zpracováno?

LITERATURA

Fidelius, Petr: *Řeč komunistické moci*. Triáda, Praha 2016 (2. doplněné vydání).

Havelka, Miloš: První diskuse o tzv. normalizaci: polemika Milana Kundery a Václava Havla 1968–1969. In: Kostlán, Antonín (ed.): *Věda v Československu v období normalizace (1970–1975)*. Sborník z konference (Praha, 21.–22. listopadu 2001). Výzkumné centrum pro dějiny věd, Praha 2003, s. 35–53.

Tesař, Jan: Totalitní diktatury jako fenomén 20. století a možnosti jejich překonání [1977].

In: *týž: Co počít ve vlkové břiše*. Práce o vytváření struktur občanské společnosti z let 1968–1980. Triáda, Praha 2018, s. 161–177.

Tůma, Oldřich: Společenské a politické souvislosti termínu normalizace. In: Kostlán, Antonín (ed.): *Věda v Československu v období normalizace (1970–1975)*. Sborník z konference (Praha, 21.–22. listopadu 2001). Výzkumné centrum pro dějiny věd, Praha 2003, s. 17–24.

rozorávat celiny, chtěli aspoň občas a na pár dní zajet do Vídně či do Paříže. Jaké možnosti manipulace ovšem režimu celý ten systém devizových příslibů a výjezdních doložek dával!“ (Tůma 2003, s. 24).